Originalni naučni rad UDK: 179.3:[661.98:578.834(497.11)

https://doi.org/10.21301/eap.v16i1.4

Sonja Žakula

Etnografski institut SANU, Beograd

zakula.sonja@gmail.com

Ljudsko-životinjski odnosi u žiži interesovanja: igra/studija slučaja u Srbiji*

Apstrakt: U Beogradu su krajem 2018. i početkom 2019. godine održane čak četiri izložbe sa tematikom ljudsko-životinjskih[1] odnosa. Ovaj tekst ima dva osnovna cilja: da kroz analizu sadržaja tih izložbi, a u kontekstu trenutne globalne pandemije COVID-19, ukaže na značaj koji proučavanje ljudsko-životinjskih odnosa u društvenim i humanističkim disciplinama može imati za razumevanje različitih (ekonomskih, političkih ali i ideoloških) ustrojenja antropocena koja ljudska društva, naizgled odvojena od prirode, čine ranjivim na katastrofe poput ove; i da ukaže na (dobrodošao) porast interesovanja za problematiku ljudsko-životinjskih odnosa kako u laičkoj, tako i u akademskoj javnosti u Srbiji.

Ključne reči: ljudsko-životinjski odnosi, ustrojenja, pandemija COVID-19, antropocen, prirodakulture.

Caveat

U trenutku kada sam započela pisanje ovog teksta nalazila sam se, kao i ostatak Srbije – ali i veliki deo sveta – u samoizolaciji, potpomognutoj policijskim časom i drugim epidemiološkim merama sprovedenim usled pandemije novog koronavirusa SARS 2019-nCoV. Kao i dobar deo globalne populacije pogođene merama socijalne distance i samoizolacije, počela sam da, *emski*, razumem kako se osećaju životinje u zoološkim vrtovima – kako se orangutan Emil (primerak B5044) – protagonista istoimene izložbe, osećao celog svog kratkog života. Virus koji još uvek tutnji kroz ljudsku civilizaciju i preti da uruši

* Tekst je rezultat istraživanja obavljenog pri Etnografskom institutu SANU za čiju je realizaciju sredstva osiguralo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

[1] Ljudi su, takođe, vrsta životinje. Ova činjenica ne bi trebalo da bude zanemarena kroz čitanje ovog teksta, iako će u njemu ljudsko-životinjski odnosi biti pominjani i korišćeni kao dezignacija za teorijski aparat koji se koristi. Ova, prevashodno, jezičko-stilska olakšica posledica je duge istorije diskurzivnih praksi kroz koje je razlika između *homo sapiens sapiens*-a i ostalih životinja *stvarana*.

svetsku ekonomiju inicijalno je potekao od životinja. Njegov nastanak i širenje katalizovani su prevashodno ekonomskim ustrojstvom savremenog sveta: njegovo životinjsko poreklo posledica je zadiranja ljudske civilizacije u staništa divljih životinja, dok je njegovo rapidno širenje na globalnom nivou direktna posledica protoka ljudi i robe koji su esencijalni za funkcionisanje savremenog industrijskog kapitalizma. Rani radovi[2] koji su se bavili poreklom zaraze, tvrdili su da su koronavirusi, od kojih je soj koji napada ljude nastao, potekli od šišmiša ili pangolina (ljuskara)[3] – koji su se prodavali na jednoj pijaci u gradu Vuhanu u Kini. Međutim, kako Eben Kirksi (Kirksey 2020) piše u članku pod nazivom „The Emergence of COVID-19: A Multispecies Story“, objavljenom u časopisu *Anthropology Now* 25. juna 2020. godine, priča o poreklu nove zaraze, iako je ona bez sumnje zoonotička, nije onoliko jednostavna koliko se na početku činilo. Kirksijev tekst skreće pažnju na orijentalističku notu ranih izveštaja o poreklu virusa, koji su ga nedvosmisleno povezivali s prehrambenim navikama Drugih s udaljenog Istoka. No, autorova kritika zasnovana je pre svega na novim saznanjima o virusu koja dolaze iz bionauka: on sumira niz aktuelnih članaka iz prominentnih medicinskih i mikrobioloških žurnala koji pokazuju da nije moguće utvrditi jedinstveno poreklo novog koronavirusa niti jedan događaj „preskakanja“ virusa s određene vrste životinje na čoveka. Usled prirode samog virusa (koji je RNK virus, što znači da se ne replicira identično u svakoj iteraciji, već se često menja i adaptira – mutira), s jedne strane je nemoguće odrediti njegovo „tačno“ poreklo, a s druge strane takav pokušaj bi bio izlišan, budući da je za njegov nastanak u formi u kojoj napada ljude bio, najverovatnije, potreban niz različitih događaja kontakta između raznih domaćih i divljih životinja i ljudi. Bilo je, dakle, potrebno čitavo *viševrsno ustrojenje* odnosa (eng. multispecies

[2] Ovom prilikom želim da se zahvalim petničkim kolegama i koleginici: biohemičaru dr Voinu Petroviću (Sektor za istraživanja i razvoj, Thermo Fischer Scientific, Norveška) i biologu dr Vladimiru Jovanoviću (Bioinformatics Solution Center i Grupa za humanu biologiju i evoluciju primata, Slobodni Unverzitet u Berlinu, Nemačka) koji su mi pomogli da pronađem i razumem relevantnu literaturu iz oblasti prirodnih nauka koja je bila neophodna za pisanje ovog teksta, kao i molekularnoj biološkinji dr Ivi Pruner (Institut Karolinska, Departman za molekularnu medicinu i hirurgiju, Švedska) koja je verifikovala ispravnost podataka o poreklu i repliciranju novog koronavirusa iznetih u tekstu. Zahvalnost dugujem i kolegi etnologu i antropologu dr Milanu Tomaševiću iz Etnografskog instituta SANU, koji mi je svojim sugestijama pomogao pri oblikovanju rada.

[3] Budući da su sojevi koronavirusa koji se mogu naći u populacijama ovih životinja međusobno slični, nije bilo moguće utvrditi odakle je virus koji napada ljude potekao. Videti: Andersen, K.G., Rambaut, A., Lipkin, W.I. *et al.* 2020; Zhou, P., Yang, X., Wang, X. *et al.* 2020; kao i: https://www.nature.com/articles/d41586–020–00548-w?fbclid=IwAR0KF0cmLrs9tiJWagSLwUdlw_2kWn2pNe61Dd2cldWdi-581QqyKStmyBA (5.4.2020.)

assemblage) da bi do njega došlo. Kako autor kaže: „Koncept ustrojenja u prvi plan stavlja interakciju političkih, ekonomskih i ekoloških sila koje deluju zajedno da bi stvarale nove oblike života“ (Kirksey 2020, 12). Upravo ova ustrojenja, dinamične mreže međuodnosa ljudi, domaćih i divljih životinja, prirodne sredine i ljudske prakse i kulture česta su tema istraživanja u oblasti antropologije ljudsko-životinjskih odnosa, a neka od njih bila su teme izložbi o kojima će u ovom tekstu biti reči.

Rapidno širenje (n)ovog koronavirusa bilo je katalizovano ekonomskim relacijama savremenog sveta, ali i manjkavom zdravstvenom i drugom infrastrukturom, lošim, zakasnelim ili jednostavno neadekvatnim merama svetskih vlada u borbi protiv zaraze, te činjenicom da je u pitanju potpuno nova bolest sa kojom se medicina prvi put suočava. Stručnjaci, međutim, već godinama upozoravaju na to da uništavanje prirodnih staništa životinja, u kombinaciji sa rastom ljudske populacije i sve većom potražnjom hrane životinjskog porekla, stvara mogućnosti za pojavu novih zoonoza[4]. Naime, pored toga što ljudi sve češće dolaze u kontakt sa divljim životinjama usled širenja ljudskih staništa nauštrb životinjskih, same *životinjske* populacije bivaju zgusnutije na sve manjem prostoru, što omogućava sve opsežnije širenje različitih virusa *među njima*. Usled toga, raste i verovatnoća da će divlje životinje s kojima ljudi dolaze u kontakt (bilo neposredno, bilo posredno) biti zaražene, a samim tim i verovatnoća da će virusi mutirati i „preskočiti“ na ljude. Pritom, ova opasnost ne vreba samo od (jedenja) „egzotičnih“ životinja. Još 2004. godine, u jeku pandemije ptičjeg gripa, među jatima živine u industrijskom uzgoju (pandemije do koje je došlo kada je virus, usled zadiranja u teritorije divljih životinja „preskočio“ sa divljih pataka na domaće kokoške), u časopisu *Nature* izašao je članak koji upozorava na to da svet nije spreman za pandemiju respiratorne infekcije koju bi u ljudskoj populaciji mogao izazvati virus ptičjeg gripa (H5N1), ukoliko mutira i „preskoči“ na ljude (Abbot and Pearson 2004). Potencijalna žarišta ove zaraze su, dakle, jata živine u industrijskom uzgoju kojih *ima svuda*.[5] Uopšte, ono što je zajedničko svim novim virusima koji su se u poslednjih pedesetak godina pojavili u ljudskoj

[4] Jedan članak iz 2007. godine, objavljen u časopisu *Clinical Microbiology Reviews* (C.C. Cheng et.al. 2007) na primer, direktno upozorava na to da su prakse jedenja „egzotičnih” životinja u južnoj Kini potencijalni izvor novih bolesti koje bi, kao što je bio sučaj sa SARS-om 2003. godine, mogle izazvati globalnu pandemiju.

[5] U trenutku kada dovršavam ovaj tekst (novembar 2020.), u Velikoj Britaniji je potvrđeno prisustvo različitih sojeva ptičjeg gripa u jatima živine u industrijskom uzgoju, i više od 240 miliona jedinki kokošaka, pataka, ćurki i gusaka je ili umrlo od zaraze ili uništeno u pokušaju da se zaraza suzbije. Izvor: https://plantbasednews.org/opinion/opinion-piece/thousands-chickens-killed-bird-flu-u-k/?utm_content=buffer64fba&utm_medium=social&utm_source=facebook.com&utm_campaign=buffer&fbclid=IwAR0lR__tcLvRaOQWOT4pph59THsMdu2lsaRYcLAHiKfhB1B0KfeiY-JRYmA (8.11.2020)

populaciji (HIV, Zika, Ebola, SARS itd. kao i trenutno aktuelni koronavirus) jeste to da se radi o zoonozama, odnosno virusima koji su potekli od životinja, mutirali i „preskočili“ na ljude, usled sve učestalijih kontakata između ljudi, domaćih i divljih životinja – kontakata koji su upravo uslovljeni ustrojenjima o kojima govori Kirksi. Problemi i, na kraju, *uzroci*, trenutne katastrofe su, dakle, odavno poznati. Reč je o kompleksnim problemima čije će rešavanje zahtevati fundamentalno restrukturiranje ustrojenja koja sačinjavaju odnose između ljudi, životinja i prirodne sredine na globalnom planu[6]. I to promene koje će morati da se dogode što pre.

Tema ovog rada su četiri izložbe o ljudsko-životinjskim odnosima, pitanja koja su one postavljale i načini na koje su, u retrospektivi, anticipirale trenutna događanja u svetu, ali i načini na koje mogu poslužiti da ogole društvene mehanizme ili, opet, ustrojenja, koja su do njih dovela. Kada sam počinjala sa pisanjem ovog teksta, njegov naslov „Ljudsko-životinjski odnosi *u žiži interesovanja*“ imao je daleko benigniju konotaciju – referirao je na jednostavnu činjenicu da je odjednom organizovan veliki broj javnih sadržaja na temu ljudsko-životinjskih odnosa. Sada je, čini mi se, poprimio daleko mračniju, ali i važniju notu.

U tom smislu, ovaj tekst nije samo retrospektiva četiri izložbe, već je i pokušaj da se u širem teorijskom kontekstu sagleda sadašnji trenutak *antropocena*[7], trenutak u kojem se, možda više nego ikada u novijoj istoriji, dogodilo da priroda ljudsko-životinjskih odnosa u kasnom kapitalizmu, u ogoljenoj formi, izazove ono o čemu je Bruno Latur govorio još 2014. godine: „[Lj]udska društva su se pomirila s igranjem uloge nemog objekta, dok je priroda, neočekivano, preuzela ulogu aktivnog subjekta!“ Iako Latur govori pre svega o „globalnom zagrevanju“[8], njegova konstatacija da je „kroz iznenadnu inverziju pozadine i prvog plana, *ljudska* istorija (p)ostala zamrznuta, a *prirodna* istorija poprimila vratoloman tempo“ (Latour 2014, 13, moj kurziv) danas zvuči gotovo proročki.[9]

---

[6] Jedno od predlaganih rešenja je i prelaženje na model „zdravlja ekosistema“ (eng. *ecosystem health*), holističkog pristupa zdravlju koji uzima u obzir znanja o međusobnoj povezanosti svih činilaca ili čak – *aktanata* – u lancu života.

[7] Kada govorim o antropocenu, govorim o novom geološkom dobu koje karakteriše činjenica da su ljudi kao vrsta postali važni akteri u transformaciji različitih ekoloških sistema na planeti. Ta uloga je najvidljivija kada je reč o globalnim klimatskim promenama. U ovom tekstu neću dublje zalaziti u problematiku antropocena i njegovih indikatora/početaka, koji su česta tema u najrazličitijim naučnim disciplinama danas, već ću *antropocen* uzeti kao *trenutno stanje stvari*, i posmatrati ga sinhronijski, kao kontekst života na Zemlji danas.

[8] Što je termin koji je danas uglavnom napušten u korist termina „klimatske promene“.

[9] S tim u vezi, 2020. godina u diskursu koji je popularan na društvenim mrežama, na primer, deluje na izvestan način „iznenadno apokaliptično“. Međutim, sagledana kroz prizmu nauke i svega onoga na šta naučnici različitih profila upozoravaju već decenijama, ona je zapravo godina ispunjenja različitih naučnih predviđanja.

Uvod

Krajem 2018. i tokom prve polovine 2019. godine u Beogradu su održane čak[10] četiri različite izložbe koje su se ticale ljudsko-životinjskih odnosa: etnografska izložba „O životinjama i ljudima" (Etnografski muzej u Beogradu), *street art* izložba „Saputnici" (Francuski institut u Beogradu), izložba fotografija „Instinkt i teren" (Francuski institut u Beogradu) i izložba fotografija i video radova „Emil (B5044)" (Galerija Kulturnog centra Beograda). Budući da je problematika ljudsko-životinjskih odnosa istraživačka tema kojom se bavim dugi niz godina, bila sam pozvana – i počastvovana – da svojom ekspertizom na neki način doprinesem realizaciji propratnih programa sve četiri izložbe. Nezavisno od ličnog stručnog angažmana, čini mi se da je održavanje ovih izložbi važno zabeležiti u antropološkoj periodici. Pre svega, problematika ljudsko-životinjskih odnosa je oduvek bila, i u svojoj srži *jeste* – interdisciplinarna. U tom smislu, postojanje velikog interesovanja nadležnih institucija da podrže umetničke, ali i druge izložbe koje se tiču ove tematike, a namenjene su najširoj javnosti, sugeriše da se pitanje ljudsko-životinjskih odnosa i njihove problematizacije polako seli iz usko-stručnih krugova u širi javni diskurs (i) u Srbiji. Drugo, činjenica da je samo u Beogradu, u periodu od oko šest meseci, realizovano čak četiri izložbe koje se tiču ljudsko-životinjskih odnosa implicira da ova tema *postaje važna*[11], tj. da postaje važno društveno pitanje i da je možda kucnuo čas da ozbiljno obratimo pažnju – ova činjenica dodatno je potcrtana situacijom u kojoj se trenutno nalazim(o). U ovom tekstu ću dati osvrt na sve četiri pomenute izložbe, ali i izdvojiti neke specifične teme u okviru ljudsko-životinjskih odnosa kojima su se one bavile. Takođe, u radu ću se koristiti svojim iskustvom i participacijom u realizaciji ovih izložbi i diskusija koje su u okviru njih vođene, kako bih ponudila antropološku interpretaciju tema i problema koji su se u procesu izdvojili kao značajni.

U razgovorima i diskusijama koji su pratili sve četiri izložbe, izdvojilo se nekoliko univerzalnih tema ili pitanja koja postaju sve važnija u globalnom ekološkom, ali i političkom diskursu. Prvo je pitanje ljudsko-životinjskih odnosa u kontekstu *odgovornosti* čoveka prema životinjama sa kojima posredno (kroz svoje aktivnosti koje narušavaju prirodnu sredinu) ili neposredno (kućni ljubimci, životinje u laboratorijama, na industrijskim farmama, u zoološkim vrtovima,

---

[10] Održavanje čak 4 izložbe sa temom ljudsko-životinjskih odnosa u gradu Beogradu u periodu od 6 meseci je, po sebi, interesantno, budući da je ova tema, iako prisutna u globalnim tokovima, i dalje na margini interesovanja muzeja i galerija širom sveta.

[11] Ovde je, čini mi se, važno pomenuti i da je u septembru 2019. godine odbranjen prvi *diplomski rad* na temu ljudsko-životinjskih odnosa na Odeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, autorke Jane Staniševski, pod mentorstvom dr Ildiko Erdei. I sama sam učestvovala u realizaciji tog rada kao ko-mentorka.

privatnim kolekcijama, ali i u tanjiru – ili pak na „mokroj pijaci“[12]) dolazi u kontakt. Ovo pitanje je, svakako, vodilo široj raspravi o alarmantnoj brzini kojom se na globalnom nivou uništava biodiverzitet – kroz velike infrastrukturne projekte (u našoj sredini je izgradnja mini-hidroelektrana jedan takav projekat[13]), krčenje šuma zarad iskorišćavanja plodnog zemljišta (koje je dovelo do katastrofalnih požara u Amazoniji krajem 2019. godine), industrijsko i drugo zagađenje – ali i raspravi o potrošnji i individualnoj odgovornosti i strategijama i mogućnostima otpora i doprinosa poboljšanju situacije. Ukratko, vodilo je raspravama o *antropocenu*, a s tim u vezi i o kapitalizmu, kolonijalizmu i imperijalizmu (na različitim nivoima) koji su prepoznati kao vinovnici ekološke devastacije planete. Imajući u vidu trenutnu situaciju u Srbiji i svetu izazvanu globalnom pandemijom novog koronavirusa, čini se da će ova pitanja samo dobijati na značaju u budućnosti, pošto će od adekvatnih odgovora na njih direktno zavisiti opstanak možda vrste, ali svakako ljudske civilizacije na Zemlji. Ono što se čini posebno značajnim jeste da su sve četiri izložbe, o kojima je u tekstu reč, u manjoj ili većoj meri skretale pažnju na neke aspekte ovih problema, prikazujući ih javosti na plastičan i razumljiv način. A razumevanje kompleksnosti ljudsko-životinjskih odnosa, te sposobnost da se ona jednostavno prenese laičkoj javnosti, čini se, postaje veština od vitalnog značaja u antropocenu.

„O životinjama i ljudima“

U Etnografskom muzeju u Beogradu je u periodu od 4.10. do 2.11.2018. godine gostovala izložba „O životinjama i ljudima” autorki Željke Petrović Osmak, Tee Ritting Šiško i Gordane Viljetić, iz Etnografskog muzeja u Zagrebu. Ova etnografska izložba imala je za cilj da publici predstavi kulturno i istorijski raznolike odnose između životinja i ljudi u antropološkoj perspektivi, ali i prikaže istorijat *antropološkog bavljenja* ostalim životinjama putem mapiranja paradigmi i paradigmatskih promena u disciplini. Izložbu su činili različiti predmeti, fotografije i tekstovi, kao i film „PET kućnih ljubimaca” snimljen za tu priliku. Sama izložba, nažalost, nije prikazana u celosti – kako sam saznala od autorki,

[12] „Mokre pijace“ predstavljaju pijace na kojima se prodaje sveže meso najrazličitijih životinja, najčešće tako što se žive jedinke drže u malim kavezima (u kojima mogu jedne drugima prenositi različite zarazne bolesti), i ubijaju pri kupovini. Životinje koje se prodaju mogu biti vodene životinje, ali i ptice ili sisari koji se dave ili kolju na licu mesta kada mušterija izabere.

[13] U domaćoj antropologiji se istraživanjem ove problematike trenutno bave koleginice dr Gordana Blagojević (Etnografski institut SANU) (Blagojević 2019), i dr Ana Banić (Institut za Etnologiju i antropologiju i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu).

neki od predmeta koji su činili integralnu postavku su bili na pozajmici iz drugih muzeja, ili jednostavno, isuviše fragilni da bi preživeli putovanje. To, međutim, nije narušilo niti umanjilo vrednost ove posve inovativne etnografske izložbe.

U relativno malom galerijskom prostoru, autorke izložbe i kustosi Etnografskog muzeja u Beogradu upriličili su informativnu izložbu *o životinjama i ljudima* koja je adresirala tri osnovne teme. Prva tema koju bih izdvojila ticala se antropološkog bavljenja životinjama i ljudsko-životinjskim odnosima. Kroz fotografije i postere s tekstom, autorke izložbe mapirale su paradigmatske promene u disciplini – od životinja kao dobrih za jelo ili za mišljenje, odnosno materijalnih ili simboličkih resursa za ljudska društva, preko kombinovanih pristupa, do današnjeg akcenta na *odnosima* između ljudi i životinja kao socijalnim odnosima (v. Mullin 1999, 2002; Marjanić 2017; Noske 1993; Žakula 2013, 2017), te kritičkog osvrta na različite savremene prakse koje uključuju životinje[14].

Druga tema koju je izložba prikazala, a koja je bila u tesnoj vezi sa prvom, bili su upravo različiti tipovi *odnosa* između ljudi i ostalih životinja. Od lova, preko domestikacije i suživota sa jestivim, ali i radnim životinjama, upotrebe životinja u industriji (pre svega, ali ne samo prehrambenoj), do prakse držanja kućnih ljubimaca, ovi odnosi su vešto prikazani kroz etnografske predmete, tekst i fotografije. Jedan od najzanimljivijih predmeta iz ovog segmenta izložbe, za mene, bila je kovana metalna ogrlica za ovčarske pse[15]. Taj vizuelno impozantan artefakt – veliki kovani obruč, prečnika preko 30 centimetara i širine oko 10, sa oštrim bodljama dužine desetak centimetara – služio je da zaštiti vratove ovčarskih pasa od napada vukova. Za razliku od današnjih ogrlica za pse koje se prevashodno koriste da dezigniraju vlasništvo, omoguće kontrolu nad psom putem kačenja povoca, ili čak služe u dekorativne svrhe, ovaj predmet bi se pre mogao klasifikovati kao *oklop* nego kao ogrlica. Njegovi grubi i zastrašujući izgled i funkcija, ali i samo njegovo postojanje i *biografija* (*sensu* Kopitoff 1986) razotkrivaju lanac i prirodu odnosa između ljudi, pasa, ovaca i vukova, i svedoče o međuzavisnosti ljudi, životinja i prirodne sredine u kontekstu katunskog stočarstva na Balkanu.

Treća tema obrađena u okviru izložbe „O životinjama i ljudima“ bila je simbolika životinja u hrvatskom narodnom stvaralaštvu i folkloru[16]. Kroz izlaganje svakodnevnih predmeta ukrašenih motivima životinja (na primer tkanih prekrivača sa motivima ptica), ali i ritualnih predmeta poput maski sačinjenih od

[14] Posebno važnim mi se učinio pano koji je ukazivao na ekološke posledice industrijskog stočarstva.

[15] Kasnije sam saznala da je nekoliko takvih orglica izloženo u okviru stalne postavke Etnografskog muzeja u Beogradu.

[16] Iako se ovaj aspekt izložbe sastojao od predmeta prikupljenih na tlu Hrvatske, analogna izložba sačinjena od predmeta iz Srbije bi se sasvim sigurno mogla sastaviti bez previše poteškoća.

delova životinjskih tela ili drvenog „vuka“ preko kojeg su vučarske povorke razvlačile kožu vuka ubijenog u hajci, ali i etnografskih vinjeta o verovanjima i praksama u vezi sa različitim životinjama – autorke izložbe ukazivale su na važno mesto koje su životinje zauzimale u imaginaciji i simboličkoj komunikaciji ruralnog stanovništva Hrvatske krajem 19. i početkom 20. veka. Iako, na prvi pogled, „školski“ primer materijala koje treba izložiti na jednoj etnografskoj izložbi[17], ova skupina predmeta bila je propraćena stručnim komentarima osmišljenim tako da prodube razumevanje prisne veze između ljudi koji su ih napravili i životinja sa kojima su delili svoju svakodnevicu. Prilikom otvaranja izložbe, prisustvovala sam stručnom vođenju kroz postavku, a upravo je deo vođenja koji se odnosio na „klasične“ etnografske predmete na mene ostavio najjači utisak, pre svega u stručnom smislu. Naime, kolege iz Hrvatske imaju dugu tradiciju bavljenja problematikom ljudsko-životinjskih odnosa ili *kulturnom animalistikom* što je njihov preferirani termin za ovo polje istraživanja (više o tome videti: Marjanić 2017). Sledstveno činjenici da su studije ljudsko-životinjskih odnosa u Hrvatskoj prepoznate kao polje istraživanja za društveno-humanističke nauke još krajem devedesetih, te da je polje po svojoj prirodi interdisciplinarno, stručne publikacije (npr. Visković 1996; 2009; Marjanić i Zaradija Kiš 2007; 2012), a shodno tome i *korpus znanja* o ljudsko-životinjskim odnosima obuhvataju kako antropološke, tako i pravne, folklorističke, sociološke i perspektive nauke o književnosti. No, najvažnije, duža (inter)disciplinarna tradicija bavljenja ovim pitanjima znači i to da je struka u Hrvatskoj imala vremena da se analitički pozabavi disciplinarnim nasleđem i, uslovno rečeno, „proseje“ stari etnografski i drugi prikupljeni materijal, te ga uklopi u širi narativ o *kulturnoj animalistici* u toj zemlji. Ozbiljnija analiza i problematizacija starije etnografske građe i drugih materijala o životinjama, kao i sistematizacija bavljenja temom životinja u drugim srodnim disciplinama u Srbiji – ili, bolje rečeno, *osvešćivanje postojanja zajedničkog istraživačkog polja* – jeste zadatak koji domaćoj nauci tek predstoji[18].

Film „PET kućnih ljubimaca”, koji je snimljen za potrebe izložbe *O životinjama i ljudima,* javno je prikazan 31.10.2018. godine u okviru programa „Etnološki filmovi u Manakovoj kući”, a bila sam pozvana da učestvujem u pro-

[17] A posebno u Etnografskom muzeju u Beogradu (Gavrilović 2009).

[18] Čini mi se da je ovde važno pomenuti da je 2019. godine u izdanju Etnografskog instituta SANU objavljena knjiga dr Đorđine Trubarac Matić „U jelenovom kolu. Motiv jelena u srpskoj obrednoj lirici“. Autorka u knjizi analizira simboliku jelena u obrednim pesmama, i iako se knjiga, u metodološkom smislu, ne bi mogla svrstati u uže polje studija ljudsko-životinjskih odnosa kakvo se pomalja u Srbiji – gde je akcenat na *odnosima* između ljudi i životinja kao društvenim odnosima između aktanata – svakako bi mogla potpasti pod šire definisanu *kulturnu animalistiku* kakva je zastupljena u Hrvatskoj.

gramu tako što ću voditi diskusiju sa publikom posle filma. Možda je značajno istaći i da je ovaj događaj bio i prvi *pet friendly* događaj u istoriji Manakove kuće[19], te da je projekciji filma i potonjoj diskusiji, pored brojne ljudske publike, prisustvovalo i nekoliko pasa[20]. Film o kojem je reč prikazuje pet priča o ljudima i njihovim ljubimcima:

> Priča „Nevenov svet“ uvodi nas u egzotični svet zmija, koji se nalazi iza vrata jednog naizgled sasvim običnog zagrebačkog stana. „Damir i Tango“ je priča o čoveku i psu koji sve dele jedan sa drugim. Marinina „Mačkopriča“ govori o svakodnevici četrnaest mačaka i osmoro ljudi, članova jedne velike porodice. U „Vedranovoj kocki veselja“ upoznajemo se sa Vedranom, istinskim zaljubljenikom u akvaristiku. Poslednja priča, koja nosi naziv „Evo ga, Grga!“, govori o jednom afričkom sivom pagaju i bračnom paru koji ga je usvojio[21].

Prisne i emotivne priče o ljudima i životinjama sa kojima žive a koje su u filmu prikazane, kod publike su evocirale visok stepen identifikacije. Diskusija se vodila oko etičnosti držanja „egzotičnih” životinja u zatočenistvu – bilo u domaćinstvu, bilo u zoološkim vrtovima – posebno inspirisana segmentima filma o zmijama i akvaristici, a potom je bilo reči i o usvajanju životinja – pogotovo pasa i mačaka – i problemima komoditizacije ovih bića u svakodnevnoj praksi. Posebno inspirativnom pokazala se ideja o životinjama (kao) članovima porodice: gotovo svi prisutni posetioci (od kojih su neki bili tu sa svojim psima) su (bili) vlasnici različitih životinja i, potaknuti filmom i neformalnom atmosferom diskusije, iznosili su svoja iskustva i jasno i glasno govorili o tome da su njihovi ljubimci članovi njihovih porodica. Ovo mi se učinilo posebno značajnim budući da novija literatura na temu srodstva (Blouin 2015; Irvin and Laurent 2016; Owens 2015; Shir-Vertesh 2012) ozbiljno ispituje ove tvrdnje i redefiniše koncept „porodice“ u različitim kontekstima kako bi u njega uključila i životinje. Ohrabruje činjenica da je antroploška struka počela da uzima takve iskaze[22] ozbiljno: još 2010. godine, kada sam radila terensko istraživanje za master rad, moji ispitanici su, pomalo bojažljivo, govorili o svojim ljubimcima kao

[19] Etnografski muzej u Zagrebu je 2015. godine postao prvi *pet friendly* muzej u Hrvatskoj (Petrović-Osmak 2017, 102).

[20] Koji su se jako lepo ponašali i delovali vrlo zainteresovano za tematiku.

[21] Sinopsis filma je preuzet sa najave događaja koja je dostupna na: https://www.facebook.com/events/manakova-ku%C4%87a/etnolo%C5%A1ki-filmovi-u-manakovoj-ku%C4%87i-9-pet-ku%C4%87nih-ljubimaca/280430089479155/ (17.3.2020.)

[22] Termin „iskaz“ mi se ovde čini kao u izvesnom smislu nedostatan – kao nešto što se da dovesti u pitanje. Reč je pre o *življenom iskustvu* ovih ljudi, i ne samo njih. Životinje sa kojima sama živim smatram punopravnim članicama svoje porodice, te sam tako (koliko mi je poznato, prva u istoriji fakulteta) zajedno sa rodbinom, kolegama i prijateljima povela i svoje pse na odbranu doktorske disertacije na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

o članovima svojih porodica (Žakula 2010), ali u tom trenutku još uvek nije bilo literature koja se na teorijsko-metodološki dobro utemeljen način bavila tim fenomenom.

„Saputnici"

Sledeća u nizu izložbi sa temom ljudsko-životinjskih odnosa bila je *street art* izložba „Saputnici" (*Covoyageurs*), koja je od 15.1. do 11.2. 2019. godine bila postavljena u prostorijama Francuskog instituta u Beogradu. Autor koncepta ove izložbe bio je Vladimir Palibrk, a izložba je okupila nekolicinu *street art* umetnika i umetnica iz Srbije i Francuske: Aleksandra Petković TKV (Beograd), Sanja Stojkov (Sombor), Nicolas Maupin – Polar bear (Pariz), i Aleksandar Bunčić (Novi Sad), koji su u svojim radovima predstavljali životinje sa kojima delimo svakodnevicu, ali i životinje koje su, svojim učešćem u ljudskim istorijama, stekle svojevrsne biografije koje su postale deo javnog diskursa. Od crteža laboratorijskih pacova i pasa koji su leteli u svemir, do intimnih portreta kućnih ljubimaca i njihovih „malih biografija", ova izložba je za cilj imala svojevrsno umetničko preispitivanje odnosa između ljudi i životinja, kao i problematizaciju pitanja *izbora* koji se životinjama najčešće odriče u njihovim interakcijama sa ljudima, posebno u naučnim kontekstima. Sam naziv izložbe bio je osmišljen tako da evocira bliskost i deljenu sudbinu ljudi i ostalih životinja a, rekla bih, i da aludira na rad Done Haravej i njen koncept „vrsta saputnica" (eng. *companion species*), koji ova autorka koristi (Haraway 2003) kako bi referirala pre svega na pse, a potom i na druge domestikovane životinje sa kojima delimo postojanje. Ovde se značajnom čini i njena konstatacija da životinje nisu ovde da ih jedemo niti da pomoću njih mislimo – *good to eat* ili *good to think (with),* što su dugo bili teorijski pristupi proučavanju odnosa između ljudi i životinja u društvenim naukama i humanističkim disciplinama – već da su životinje ovde *da sa njima živimo*.

U okviru izložbe je 7.2.2019. godine održana i panel diskusija u kojoj sam učestvovala zajedno sa nekim od zastupljenih umetnika – Aleksandrom Petković, Sanjom Stojkov i Nicolasom Maupinom, kao i Ivanom Kurajovim, predsednikom Udruženja za zaštitu životinja „Ljubimci" iz Pančeva. Moderatorka tribine bila je Anne-Lorraine Vigouroux, tadašnja Programska direktorka Francuskog instituta u Srbiji. Tema tribine bili su upravo odnosi između ljudi i životinja saputnica, ali je rasprava ubrzo otišla u pravcu preispitivanja ovih odnosa u svetlu alarmantnih podataka koji govore o iščezavanju biodiverziteta na globalnom nivou. Učesnici su se u svojim izlaganjima doticali kako problema ekološke devastacije i posebno izumiranja životinjskih vrsta, tako i pitanja *odgovornosti* koju čovečanstvo snosi za ove probleme, ali i koju ima prema ostalim vrstama sa kojima deli planetu. Tokom diskusije industrijsko stočarstvo i stihijsko krčenje

šuma, zarad uzgoja žitarica za prehranu stoke koja se koristi u ljudskoj ishrani, prepoznato je kao jedan od vodećih uzroka nestanka biodiverziteta, što je dalje raspravu odvelo u pravcu veganstva i drugih individualnih izbora u potrošnji i načinu života koji bi mogli doprineti poboljšanju situacije. Zaključeno je, međutim, da je individulna inicijativa svakako vredna hvale – kako kaže Margaret Mid: „Nikad ne sumnjajte u to da će mala posvećena grupa pojedinaca promeniti svet. To je jedina stvar koja ga je ikada i menjala“[23] – ali da su neophodne temeljne i sistem(at)ske promene u načinu na koji se ljudi, a pre svega Zapadnjaci (u Evropi i Severnoj Americi) hrane kako bi se ovom problemu stalo na put. Pored toga, u kontekstu globalne pandemije koronavirusa, čini se da je izmena prehrambenih navika svetske populacije očajnički neophodna i mimo dugoročnih efekata ekološke devastacije koju prouzrokuje industrijsko stočarstvo – problem je svakako kompleksan, ali trenutna situacija pokazuje da ima kako hronične, tako i akutne aspekte sa kojima se mora pod hitno uhvatiti ukoštac.[24]

„Instinkt i teren“

Izložba „Instinkt i teren“ francuskog fotografa Lorana Baea[25] takođe se održavala u prostorijama Francuskog instituta u Beogradu u periodu od 5.4. do 19.4. 2019. godine. Ova izložba sastojala se od crnobelih fotografija divljih, afričkih životinja u njihovim prirodnim staništima. Tema izložbe, kako i samo njeno ime kaže, bili su „instinkt i teren“ – gde je „instinkt“ referirao kako na instinkt fotografa koji se nalazi, kako je sam rekao „u njihovoj kući“, odnosno u divljini, domu životinja koje fotografiše, tako i na instinkte životinja koje su njegove muze – to su instinkti za lov, ali i za zaštitu mladunčadi, kao i druga

[23] Ovaj citat se naširoko pripisuje Margaret Mid, ali niko još uvek nije uspeo da pronađe konkretan (kon)tekst u kojem se on pojavljuje. Najranije pojavljivanje ovog citata – bez konkretnih navoda – jeste u knjizi *Earth at Omega: Passage to Planetization*, autora Donalda Kiza (Donald Keys) iz 1982. godine. Svakako zvuči kao nešto što bi ona izjavila, a njegov odjek u kulturi je nesumnjiv. Sama sam se sa njim prvi put susrela ne kroz svoje antropološko obrazovanje već kroz diskurs aktivizma.

[24] Jedna od posledica pandemije novog koronavirusa u SAD, na primer, jeste i masovno širenje zaraze među radnicima u fabrikama za pakovanje mesa, što je dovelo do smanjenih kapaciteta, ali i smanjene potražnje za mesom, kao i do povećane potražnje – i shodno tome, pada cena – različitih biljnih zamena za meso koje postoje na tržištu. Izvori: https://www.bbc.com/news/53137613; https://www.nytimes.com/2020/05/22/dining/plant-based-meats-coronavirus.html

[25] Loran Bae se pored fotografije bavi i aktivizmom: podržava udruženja i fondacije kao što su GoodPlanet, Institut Jane Goodall, Cheetah For Ever, One Voice ili l’Aspas. Godine 2013, postao je ambasador dobre volje programa Ujedinjenih nacija za zaštitu životne sredine i učestvovao u kampanji protiv krivolova Wild & Precious.

društvena ponašanja divljih životinja koja su, pored portreta jedinki, česta tema njegovih fotografija. Prilikom otvaranja izložbe, održana je i panel diskusija u kojoj sam (ponovo) učestvovala zajedno s autorom fotografija Loranom Baeom, Ivanom Kurajovim, predsednikom Udruženja za zaštitu životinja „Ljubimci“, i Lusil Peže, galeristkinjom i visokom funkcionerkom jednog od najstarijih francuskih udruženja za zaštitu životinja, SNDA (*Société nationale pour la défense des animaux*). Diskusiju je, ponovo, moderirala En Loren Viguru.

Ovog puta, teme za diskusiju ticale su se „stanja na terenu“ to jest, položaja životinja, kako divljih tako i domaćih – od Afrike do Srbije – ali i političkih aspekata problematike ljudsko-životinjskih odnosa i uloge zvaničnih političkih struktura (posebno u zemljama EvroZapada) u tretmanu najrazličitijih vrsta životinja. Tom prilikom diskusija je produbljena i kroz razmatranje i problematizaciju dihotomija ljudi: životinje, i posebno, ljudi: prirodna sredina. Naime, u ekološkom i konzervacijskom diskursu se često javlja specifična vrsta polarizacije odnosa između ljudske vrste i planete, koja Čoveka sa velikim Č označava kao vinovnika tekuće ekološke katastrofe. Ova simplifikacija problema zamagljuje ozbiljne razlike koje postoje u odgovornosti – a zašto ne, i *krivici* – za uništavanje prirodne sredine koje su vidljive, primera radi, između globalnog severa i globalnog juga. Razlike se dalje mogu produbiti: Runa iz Amazonske prašume ili Čukči iz Sibira nemaju isti uticaj na globalne ekosisteme kao Francuzi[26]. A obični potrošači, bili oni Runa, Čukči, Francuzi ili Srbi (ili svi zajedno), kao zagađivači blede u poređenju sa, na primer, vojskom SAD[27] ili *British Petroleum*-om[28]. A upravo je ova zadrška – odbijanje da se prepoznaju, s jedne strane, razlike u doprinosu problemu, a s druge strane izbegavanje da se najveći vinovnici ekološke devastacije (što su najpre vojske i korporacije i ljudi koji ih vode) poimence pozovu na odgovornost – najveći kamen spoticanja (posebno novih)

[26] Sada već klasičan primer kratkovide „konzervacijske uravnilovke“ su debate u vezi sa moratorijumom na lov na kitove koji se jednako odnosio na komercijalne kitolovce i Inuite kojima je lov na kitove osnov ekonomije, a koje su se vodile tokom 20. veka (za više o legislativi u vezi sa lovom na kitove vidi: Gambell 1993; Wold 2017).

[27] Časopis *Newsweek* je sredinom 2019. godine naručio istraživanje o doprinosu američke vojske proizvodnji efekta staklene bašte. Ispostavilo se da američka vojska, na godišnjem nivou, zagađuje koliko i država osrednje veličine – na listi koja rangira svetske države po količini zagađenja, vojska SAD bi bila na 47. mestu, između Portugala i Perua. Izvor: https://www.newsweek.com/us-military-greenhouse-gases-140-countries-1445674. (31.3.2020.) Da podsetim – to je *samo vojska* jedne od najrazvijenijih industrijskih zemalja na svetu. Detaljniji i strašniji izveštaj o tome daje sajt EcoWatch: https://www.ecowatch.com/military-largest-polluter-2408760609.html (31.3.2020.)

[28] Firma *British Petroleum* kriva je za *Deepwater horizon* nesreću koja je počela 20. aprila 2010. godine, i postala jedna od najvećih industrijskih nesreća u istoriji, i najveće izlivanje nafte u more u istoriji, kojom prilikom se 4,9 miliona barela nafte izlilo u Meksički zaliv.

ekoloških pokreta koji pretenduju da budu globalni (kakav je danas recimo *Extinction Rebellion*[29]). S tim u vezi, zanemarivanje znanja nativnih populacija i načina na koji one interreaguju sa prirodnom sredinom u, kako retoričkim, tako i praktičnim pokušajima da se definiše i predupredi uticaj Čoveka na Prirodnu Sredinu je česta greška kreatora javnih politika u različitim delovima (posebno kolonizovanog) sveta[30]. A kada je reč o konzervacijskim projektima, naročito u Africi (tema izložbe su bile afričke divlje životinje), situacija je još kompleksnija, posebno jer te projekte uglavnom vode EvroZapadnjačke organizacije i vlade. Tako konzervacijski projekti često lokalne ljudske populacije ostavljaju bez prava na korišćenje zemlje na kojoj žive[31] iako dozvoljavaju „održivi uzgoj" biljnih vrsta za korporacije ili trofejni lov za bogate strance, nastavljajući tako kolonijalističke politike EvroZapada pod firmom brige za očuvanje prirode i životinja. Takve politike imaju svoj najsuroviji izraz u *shoot on sight*[32] progra-

[29] Više o „mlakom" pristupu ove organizacije se može naći na njihovom vebsajtu: https://rebellion.earth/the-truth/about-us/ (14.4.2020.)

[30] Ovaj problem se, na primer, pokazao kobnim početkom 2020. godine kada su stihijski požari zahvatili jugoistočnu Australiju. Naime, nativne populacije u Australiji hiljadama godina unazad sezonski vrše preventivno, kontrolisano spaljivanje vegetacije u sezoni požara, tzv. kulturno spaljivanje (eng. *cultural burning*), ali te prakse su vremenom suzbijane, posebno u jugoistočnoj Australiji, nauštrb razvoja i kontrolisanog spaljivanja koje organizuju (bele, kolonijalne) vlasti. Međutim, kako objašnjavaju zvaničnici različitih indigenih udruženja, klimatske promene su učinile „kalendarsko spaljivanje" – odnosno kontrolisane požare koje vlasti organizuju u određenom kalendarskom delu godine – nedovoljnim i, čak, štetnim, budući da se dinamika godišnjih doba promenila. Nasuprot tome, kulturno spaljivanje se organizuje onda kada su uslovi za to povoljni – uslovi koji se prepoznaju po cvetanju određenih biljaka, oblačnosti, i čak kretanju životinja u okolišu. Severna Australija, gde nativne populacije imaju daleko veća prava nad zemljom i gde se još uvek temeljno sprovodi kulturno spaljivanje, bila je tako, pošteđena stihijskih požara koji su zahvatili jugoistok kontinenta. Izvori: https://www.nytimes.com/2020/01/15/opinion/australia-fires-aboriginal-people.html; https://www.abc.net.au/news/2020–01-09/nsw-bushfires-kill-over-a-billion-animals-experts-say/11854836; https://www.abc.net.au/news/2020–01–18/harnessing-australian-indigenous-fire-knowledge-worldwide/11878562; https://www.theguardian.com/australia-news/2020/jan/19/right-fire-for-right-future-how-cultural-burning-can-protect-australia-from-catastrophic-blazes; (31.3.2020.) https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/jan/11/how-first-australians-ancient-knowledge-can-help-us-survive-the-bushfires-of-the-future. (31.3.2020.)

[31] Što je situacija analogna onoj sa Inuitima i lovom na kitove i razotkriva duboke kolonijalne korene takvih politika.

[32] *Shoot on sight* ili „odmah pucaj" programi su sačinjeni od organizovanih jedinica naoružanih lovočuvara koji patroliraju ugroženim područjima, i koji de facto dozvoljavaju nelegalno ubijanje krivolovaca uhvaćenih na delu, bez pravnih posledica. Nastali su prevashodno kao odgovor na vrtoglavo opadanje broja slonova i nosoroga u prirodi.

mima borbe protiv krivolova kakvi su na snazi u nekim afričkim zemljama još od osamdesetih godina 20. veka. Kako tvrdi Stajnhart (Steinhart 2006), iskustva kolonijalnih lovaca/vojnika bila su od suštinskog značaja za militarizaciju borbe protiv krivolova, a kako piše Selest Aleksander[33], širi model za militarizovanu borbu protiv krivolova u Africi nastao je kao adaptacija kolonijalnih borbenih taktika korišćenih da se suzbije Mau Mau ustanak u Keniji pedesetih godina 20. veka. Militarizacija borbe protiv krivolova[34], kao finalni izraz konzervacijskih politika u Africi (ali i drugde u svetu) oštro potcrtava razlike u *posledicama* koje ljudi u različitim delovima sveta i na različitim društvenim pozicijama snose za svoje postupke. Siromašni crni Afrikanci mogu da budu ubijeni zato što su pokušali da ulove životinju, dok će bogati beli Evropljani dobiti oštru kritiku i smanjenje plate, a možda čak i **otkaz** zato što su sasuli nekoliko miliona tona nafte u Meksički zaliv, ubili sve životinje, biljke i većinu mikroorganizama koji su u njemu živeli, zatrovali okean hiljadama kilometara ukolo i decenijama u budućnosti, i izazvali najveću pomorsku ekološku katastrofu u istoriji sveta. Katastrofu koja će, naravno, pored živog sveta u moru i priobalju, najteže pogoditi siromašno ljudsko stanovništvo koje živi u priobalnim područjima (o društvenim aspektima *prirodnih* katastrofa pisali smo u: Filipović i Žakula 2017, industrijske nesreće/ekološke katastrofe razmera *Deepwater horizon*-a slede gotovo iste obrasce).

U tom smislu, jedan od glavnih zaključaka diskusije je bio i taj da borba za očuvanje planete nužno mora biti i borba protiv kapitalizma i imperijalizma, i svakako, borba za istinsku dekolonizaciju, u suprotnom cela stvar ostaje samo presipanje iz šupljeg u prazno i neoliberalno parolašenje. Konkretni predlozi, u ovom slučaju, odnosili su se na promenu načina ishrane prevashodno globalnog severa i prelazak na održive modele poljoprivrede te ukidanje industrijskog uzgoja životinja za ljudsku prehranu. Pored toga, diskusija se odnosila i na promene lokalnih politika u kolonizovanim područjima (pre svega u Africi koja je bila posredna tema izložbe), posebno kroz uzimanje u obzir nativnog znanja u stvaranju novih ekopolitika i uključivanje lokalnih zajednica u konzervacijske poduhvate na osnovu već postojećih primera dobre prakse u svetu. Još jedan od

---

Za više o nasilju i projektima konzervacije videti niz istraživačkih članaka pod nazivom „WWF's secret war" koje je tokom 2019. godine objavio portal Buzzfeednews: https://www.buzzfeednews.com/collection/wwfsecretwar (22.3.2020.)

[33] Članak na portalu Anthropology News dostupan na: https://www.anthropology-news.org/index.php/2020/02/11/conservations-not-so-secret-war/?fbclid=IwAR0fXtUrkHvvlIGq29Za6UhWu95mEGE0XUTPZA064Pug5Zlr_BImDgZHkUg (22.3.2020.)

[34] Koja najčešće ima i rasnu komponentu – kao instruktori lokalnim lovočuvarima ali i kao militantni lovočuvari često se upošljavaju belci, danas neretko veterani američke vojske. Dodatno, ti programi ne prave jasnu niti, često, bilo kakvu razliku između *subsistence hunters*, tj. lokalnih zajednica koje zavise od lova da bi preživele i krivolovaca – ako se u zemljama devastiranim kolonijalizmom takva razlika uopšte i može napraviti.

predloga ticao se i potpune zabrane trofejnog lova u Africi. Ovde je možda zanimljivo napomenuti i da je En Loren Viguru, francuski ataše za kulturu u Beogradu, krajem 2019. godine napustila državnu službu i vratila se u Francusku gde je osnovala *L'autre ferme* – prihvatilište za domaće životinje spasene iz industrijskog uzgoja. Za sada brine o trideset i jednoj ovci i nebrojenim kokoškama.

„EMIL (B5044)"

Četvrta i poslednja izložba sa temom ljudsko-životinjskih odnosa bila je izložba „EMIL (B5044) „ fotografkinje dr Andree Palašti, docentkinje pri Likovnom departmanu Akademije umetnosti u Novom Sadu, održana u Likovnoj galeriji Kulturnog centra Beograda u periodu od 11.4. do 3.5.2019. godine. Ova izložba je za temu imala život i posthumno postojanje Emila ili primerka B5044 – orangutana koji je, u periodu između 1927. i 1938. godine živeo u zoološkom vrtu Šenbrun u Beču. Emil je, pre nego što je dospeo u Šenbrun, bio kućni ljubimac srpskog državnog službenika iz Marburga, izvesnog gospodina Subotića, ali je još kao mladunče od godinu dana bio prodat zoološkom vrtu kada je Subotić dobio prekomandu. Emil je, za života, bio ono što se u studijama ljudsko-životinjskih odnosa naziva „zoo pet", ili „ljubimac vrta" (Ritvo 1987). To je značilo da je bio glavna atrakcija zoološkog vrta, da je imao vlastito ime, te da su o njemu, gotovo svakog meseca, izveštavale novine, kao i da je bio jedini primat, kako autorka izložbe kaže, čije brojne fotografije su, u arhivu šenbrunskog vrta, bile obeležene njegovim vlastitim imenom: Emil. Pred kraj života, Emil je postao depresivan i pregojazan i umro je 1938. godine. Nakon njegove smrti – kako to najčešće i biva sa životinjama koje žive u zoološkim vrtovima (Rothfels 2002; Žakula 2017) – njegovo telo je rasparčano, i različiti njegovi delovi su završili u različitim institucijama: njegova koža, na primer, otišla je u Prirodnjački muzej, neke od njegovih kostiju ostale su u arhivi zoološkog vrta, njegove šake i stopala otišli su na treće mesto. Emilova lobanja nikada nije pronađena, a moja pretpostavka je da je uništena kada je iz nje izvađen mozak koji je, kao uredno obeležen preparat, sačuvan u zbirci Prirodnjačkog muzeja u Beču. Umetnički projekat fotografkinje dr Andree Palašti sastojao se u prikupljanju i fotografisanju svih sačuvanih delova Emilovog tela. A pošto njegova lobanja nije pronađena, u saradnji s Institutom za teorijsku biologiju iz Beča, na osnovu fotografija Emila iz perioda kada je bio živ, urađena je 3D rekonstrukcija njegove lobanje koja je potom, korišćenjem 3D štampača, odštampana u Italiji. Model Emilove lobanje je, zajedno sa fotografijama iz arhiva Šenbruna, fotografijama delova Emilovog tela sačuvanih u različitim institucijama u Beču i propratnim videomaterijalima, kao i isečcima iz štampe i drugom arhivskom građom, činio sadržinu izložbe. Kako autorka piše u katalogu izložbe:

> Serija fotografija i video rad su deo projekta *Šetnja kroz zoološki* vrt, u kome se ispituju kompleksni odnosi između ljudi i životinja, prirode i kulture, istorije i savremenog trenutka. Istraživanjem Emilove istorije, ali i njegovog života nakon smrti – u različitim kulturnim i naučnim institucijama, otvaraju se pittanja antropomorfizma, kolonijalizma ali i ideoloških motiva stvaranja muzejskih kolekcija. (Palašti 2019, 1).

Na mene, kao posetiteljku izložbe, ali i kao antropološkinju zainteresovanu za ljudsko-životinjske odnose, najveći utisak ostavio je segment video rada koji je govorio o tome šta je nesretni Emil za života jeo. Njegov jelovnik – koji je uključivao, između ostalog, kakao, kafu, vino, kuvani krompir, sutlijaš, goveđu supu, kuvanu junetinu i sl. – bio je primeren ljudskom biću, a ne orangutanu, čija se ishrana u prirodi uglavnom sastoji od voća. Pretpostavka je da ga je upravo ishrana i zdravstvene komplikacije u vezi sa njom i ubila (prirodni životni vek orangutana je između 35 i 45 godina, Emil je imao 11 godina kada je umro).

Kroz pitanje ishrane jednog čovekolikog majmuna u prvoj polovini 20. veka prelamala su se neka od dubljih i ozbiljnijih pitanja o tome „šta je čovek?" i kako ga definisati – jer je nesretni, usamljeni Emil bio žrtva svoje „čovekolikosti". Upravo to – priča o ljudima i čovekolikosti, kao i pitanja kolonijalizma i kolekcionarstva, bila su tema razgovora u okviru izložbe „Emil (B5044)" u kojem sam učestvovala zajedno sa dr Milenom Jokanović (Filozofski fakultet u Beogradu, seminar za Muzeologiju i heritologiju), a kojim su moderirale autorka izložbe dr Andrea Palašti i Katarina Kostandinović, koordinatorka programa u Kulturnom centru Beograda.

Jedno od ključnih pitanja koja je ova izložba pokrenula – i jedna od centralnih tema potonje diskusije – bilo je pitanje dejstvenosti životinja upletenih u mreže kolonijalizma i kolekcionarstva. Sam umetnički rad dr Andree Palašti je na prilično visceralan način centrirao ovo pitanje. Umetnica je vešto kontrastirala arhivski materijal – novinske tekstove o Emilovim dogodovštinama iz vremena kada je bio živ, fotografije (crnobeli portret rezigniranog Emila zauzimao je čitav jedan zid u galeriji), čak i jedan crnobeli videosnimak koji je prikazivao Emila u interakciji sa timariteljima u Šenbrunu – sa savremenim materijalom koji je načinila: fotografijama delova njegovog tela koji su sačuvani kao uredno obeleženi primerci i preparati u različitim institucijama, videosnimkom koji prikazuje radnika Prirodnjačkog muzeja u Beču koji ulazi u arhiv i iz obeležene fioke vadi Emilovu prepariranu kožu koju potom raspostire preko bezličnog, gotovo kliničkog stola, i posebno, Emilovom rekonstruisanom plastičnom lobanjom. Kroz ovaj dobro osmišljeni kontrast posetioci izložbe mogli su da (is) prate Emilov životni put od kućnog ljubimca do (niza) predmeta. Ali, kada je tačno, tokom ovog puta, Emil *postao stvar*? Da li se to dogodilo nakon njegove smrti, kada je rasparčan i pretvoren u skup učila za studente i primeraka za istraživače? Ili kada je u prirodi otrgnut od majke i poslat za Evropu, te prodat prvo Subotiću, a potom Šenbrunu? I šta s njegovim životom i detaljnim novinskim

izveštajima o njegovim aktivnostima, preferencijama i doživljajima? Emilov usud svakako nije jedinstven, i slična pitanja bi se mogla postaviti u vezi sa gotovo svim stanovnicima zooloških vrtova na svetu (čak i danas). No, vratimo li se na pitanje njegove ishrane, javljaju se određene specifičnosti.

U prvoj polovini 20. veka ishrana čovekolikih majmuna u zoološkim vrtovima u Evropi i svetu je najčešće bila slična Emilovoj – usled neznanja i nepoznavanja etologije i ishrane primata u prirodi, zoološki vrtovi su ove životinje hranili hranom podobnom za ljude – ranije pomenuti sutlijaš, kuvano meso, vino itd. – bili su osnova njihove ishrane, dok se voće, iz nekog razloga, smatralo nepodobnom hranom za majmune (Hancocks 2001, 55). Rekla bih, međutim, da ovde nije bilo reči samo o neznanju, već da su ove prakse imale i izraženu simboličku dimenziju. Kako kaže Dona Haravej, *primatologija je politika na drugi način*. Autorkin istoimeni tekst (Haraway 1984) pre svega referira na činjenicu da je primatologija kao disciplina svojevrsno bojno polje u kojem se prelamaju teorije o polu/rodu i proizvodnji, budući da su reprodukcija (i socijalna ponašanja primata u vezi sa njom), i produkcija/proizvodnja (svojevrsna podela rada u potrazi za hranom) dugo bile glavne preokupacije ove discipline jer se, unutar postulata evolucione paradigme, *pretpostavljalo da nam mogu reći nešto o počecima, i važnije, kulturom „neukaljanim" prirodnim ponašanjima homo sapiens sapiensa.* Kako ista autorka u drugom tekstu navodi, *mi glancamo životinjsko ogledalo u potrazi za nama samima* (Haraway 1991, 21). Emilov slučaj, čini mi se, dobro ilustruje činjenicu da ovakva praksa ide u oba smera, i podrazumeva jednu specifičnu vrstu antropocentričnog imperijalizma, ili bolje, *imperijalističkog antropomorfizma*, koji (čovekolikim) majmunima odriče njihovu *majmunskost* u korist kako pretpostavljene esencijalne čovekolikosti koja se krije duboko u njima i ima biti izvučena na površinu, tako i u korist bele, zapadnjačke Kulture koja im se nameće i često koristi kao strategija njihove reprezentacije publici. A ta kultura oličena je upravo u njhovom jelovniku, ali i u čestim praksama izlaganja (čovekolikih) majmuna obučenih u ljudsku odeću[35] i upriličavanja „majmunskih čajanki", koje su bile gotovo neizostavan deo praksi izlaganja čovekolikih majmuna u zoološkim vrtovima (i cirkusima i varijeteima) krajem 19. i početkom 20. veka (Rothfels 2002, 189–206)[36]. Franc Kafka u pripoveci *Obraćanje jednoj Akademiji* parodira (između ostalog i) ove prak-

[35] Ovu praksu je sa mladunčadima šimpanzi Beogradski zoološki vrt, na primer, upražnjavao do ranih devedesetih godina 20. veka.

[36] U literaturi se mogu naći brojne fotografije ovih praksi. „Majmunske čajanke" se mogu naći u: Hanson 2002, 35 (fotografija prikazuje četiri orangutana kako sede za stolom i piju čaj iz porculanskih šoljica u zoološkom vrtu u Bronksu); slična fotografija, iz Hagenbekovog *tierpark-a,* prikazuje tri šimpanze i orangutana kako jedu za stolom, služeći se escajgom (na stolu se nalazi i flaša vina koje piju iz šoljica), može se videti u: Rothfels 2002, 191. Svakako najpoznatija od ovakvih slika je fotografija Konzula, „civilizovanog majmuna", koji sedi za stolom u večernjem odelu, i u rukama ukrašenim

se izlaganja putem lika Crvenog Petra[37], čovekolikog majmuna koji se obraća skupu naučnika i objašnjava im kako su ga nošenje odeće i ljudska ishrana – a posebno pijenje šnapsa, odnosno rakije[38] – preobratili, te kako se uzdigao iznad ostalih pripadnika svoje vrste i postao čovek. Ovo „uterivanje ljudskosti" i/li nametanje kulture čovekolikim majmunima kroz načine njihovog izlaganja, i uopšte, *držanja* u (pre svega) zoološkim vrtovima krajem 19. i početkom 20. veka, kroz kontrolu i *kulturnu asimilaciju* njihove telesnosti, čini mi se, reflektuje i izvesnu nelagodu koja je u vezi upravo sa njhovom fizičkom *čovekolikošću*.[39] Prepušteni sami sebi, čovekoliki majmuni se bezbrižno upuštaju u različita prirodna ponašanja poput jedenja rukama, uriniranja, defekacije, kopulacije ili masturbacije, koja su (bila) šokantna za publiku vrtova prevashodno zato što su toliko *ljudska*, ali bez tankog filma kulture i manira da ih prikriju. Čovekoliki majmuni se (i danas) često percipiraju kao *ljudi bez Kulture*[40] (Bishop 2004, Žakula 2017). A u institucijama poput zooloških vrtova, čija je jedna od glavnih funkcija (posebno u vreme kada je Emil bio živ) bila da radničku klasu saobraze buržoaskim vrednostima i načinima ponašanja, *ovo je bilo načisto skandalozno* i moralo je biti saptiveno makar i grotesknim prividom Kulture[41].

---

prstenjem drži viljušku i nož dok čeka da mu u tanjir sipaju hranu. Pored njega na stolu su i čajnik, bokal s mlekom i šoljica za čaj (u: Rothfels 2002, 190).

[37] Crveni Petar je verovatno orangutan, budući da imenovanje životinja često sledi njihove fizičke karakteristike, a krzno orangutana je riđe, nasuprot crnom krznu šimpanzi.

[38] Uzgred, pojenje čovekolikih majmuna žestokim alkoholnim pićima nije bila Kafkina fikcija.

[39] Predrag Krstić (Krstić 2017) u tekstu „Opomena najbližeg rođaka: King Kong i porodična sramota" detaljno piše o „neprijatnom srodstvu" između ljudi i čovekolikih majmuna i nelagodi koju je ono izazivalo još od vremena Karla fon Linea, te svojevrsnoj „pitekofobiji" koja se u Zapadnim društvima ukorenila posle naučne revolucije koju je pokrenuo Čarls Darvin. Čini mi se da se prakse oblačenja čovekolikih majmuna u ljudsku odeću za javno prikazivanje direktno nadovezuju na nelagodu o kojoj piše Krstić.

[40] Što je, po sebi, problematično imajući u vidu, pre svega, današnja etološka saznanja (videti npr. Škorić i Kišjuhas 2020).

[41] Ovde, čini mi se, vredi osvrnuti se i na postojanje prakse izlaganja „egzotičnih" ljudi. Ova užasna praksa opstrajavala je u Evropi i SAD bezmalo do šezdesetih godina 20. veka – „najsvežiji" primer je „ljudski zoološki vrt" koji je upriličen u Briselu 1958. godine prilikom Svetske izložbe (World Fair), gde su ljudi dovedeni iz Konga prikazivani beloj publici kao životinje u zoološkom vrtu (https://www.theguardian.com/world/2018/apr/16/belgium-comes-to-terms-with-human-zoos-of-its-colonial-past). Ovakvo izlaganje ljudi nije bilo retkost u Evropi i SAD kasnog 19. i ranog – a očito i sredine – 20. veka. Olsen (2002, 234–239) na primer piše o porodici Inuita koji su 1897. godine, na urgiranje Franca Boasa, sa Grenlanda dovedeni u Njujork gde su, jedno vreme, izlagani publici u podrumu Američkog prirodnjačkog muzeja. Neotporni na klimu i bacile, svi su pomrli u roku od tri meseca, jedini preživeli bio je dečak Minik

Sam Emil je, barem kasnije u životu, bio pošteđen nošenja ljudske odeće[42], ali čitava njegova biografija se uredno uklapa i opredmećuje zamršeno klupko koje povezuje egzotične životinje (a posebno čovekolike majmune), moć, kolekcionarstvo, kolonijalizam i imperijalizam sa zoološkim vrtovima i njihovom publikom. No, šta sa Emilovom dejstvenošću? Džon Berger (Berger 2009) tvrdi da su životinje u zoološkim vrtovima *apsolutno marginalizovane*. Sopstvena istraživanja zooloških vrtova (Žakula 2017) sprečavaju me da se u potpunosti složim s ovom tvrdnjom, i mislim da Emilov primer može poslužiti kao dobra ilustracija za moj rezon. Naime, stvari nisu nikada toliko jednostavne: iako je Emilu *de facto* – i to do tačke upropaštavanja njegovog fizičkog zdravlja neprimerenom ishranom – negirana njegova *majmunskost* kroz prakse nege i izlaganja koje su ga tretirale kao *čoveka*, on je takođe, čitavog svog kratkog života bio tretiran kao *osoba*. Bilo da je reč o novinskim člancima koji su o njemu izveštavali, načinima na koji su timaritelji i publika sa njim interreagovali ili o činjenici da su samo njegove fotografije (od svih fotografija *primata*) u arhivu vrta bile obeležene njegovim vlastitim imenom, Emil je bio prepoznat i tretiran kao individua – kao *pojedinac* a ne kao *jedinka*. Ovo ga, nažalost, nije spasilo, ali može služiti da dublje problematizuje koncept dejstvenosti životinja, posebno kada se one, dejstvene kakve jesu, nađu u raljama ljudskih institucija i sistema percepcije i vrednosti. Ranije pominjani diplomski rad Jane Staniševski

---

koji je kasnije, kao odrastao čovek, doživeo traumu videvši posmrtne ostatke svoje porodice (za koje je bio uveren da su, zajedno sa njim, vraćeni u domovinu i sahranjeni) izložene u istom tom muzeju. Rotfels (Rothfels 2002, 81–143) piše o „etnološkim izložbama“, grupama „egzotičnih“ ljudi koji su prikazivani u simuliranom „prirodnom“ okruženju diljem Evrope, a za koje je ljude obezbeđivao Karl Hagenbek, vlasnik firme koja se, inače, bavila nabavkom životinja za zoološke vrtove i cirkuse. „Egzotični“ ljudi, međutim, nisu prikazivani samo u okviru „etnoloških izložbi“ – pojedinci su izlagani u zoološkim vrtovima, neretko u volijerama sa čovekolikim majmunima. Najpoznatiji od ovih ljudi bio je Ota Benga koji je 1930-ih izlagan u zoološkom vrtu u Bronksu, s idejom da se „ilustruje Darvinova teorija evolucije“ kroz reprezentaciono naglašavanje sličnosti između „primitivnih“ ljudi i čovekolikih majmuna. Čitava ova užasna praksa zavređuje ne poseban rad, već posebnu disertaciju, i nažalost prevazilazi okvire ovog teksta. Međutim, ono što je važno jeste potreba Zapadnjaka da „potvrde“ svoju „kulturnu supremaciju“ u odnosu na „primitivne“ narode koja je evidentna kroz ovakve prakse, što je, čini se, bila potreba koja je počela da obuhvata i čovekolike majmune utoliko što je „prava ljudskost“ shvatana kao EvroZapadna, ona koja nosi večernja odela, upriličava čajanke i pije vino i šnaps, dok je ona Druga i drugačija ostajala na nivou kurioziteta i morbidne fascinacije egzotičnim. Dodatna interpretacija može biti i to da je oblačenje čovekolikih majmuna u zapadnjačku odeću naspram izlaganja „egzotičnih“ ljudi u njihovom „prirodnom okruženju“ bilo odraz rasizma koji je toliko duboko ukorenjen da će ranije priznati „ljudskost“ čovekolikim majmunima nego „primitivnim“ ljudima.

[42] Za šta podozrevam da je imalo više veze sa njegovom orangutanskom građom nego sa svesnom odlukom da ga ne oblače.

(Staniševski 2019), odbranjen na Odeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, na sličan način problematizuje dejstvenost pasa u kontekstu prihvatilišta Veterine Beograd. Ukratko, iako se nalaze u potpuno artificijelnim uslovima, gde su na desetine ili stotine životinja zatvorene zajedno u kavezima, njihove šanse da budu primećeni i prepoznati kao individue – prvo od strane osoblja, a potom i potencijalnih udomitelja – zavise od njihovog ponašanja u ovim neprirodnim uslovima. Ovo je za antropologiju ljudsko-životinjskih odnosa, ali i druge discipline koje se bave ovom tematikom važno zato što pokazuje da *dejstvenost* i priznavanje dejstvenosti životinjama *nije dovoljna* da bismo ih shvatali i o njima pisali kao o učesnicama u socijalnim interakcijama – kao i kada pišemo o ljudima, moramo obratiti pažnju na društveni kontekst i hegemone strukture moći koje su upletene u njihove svakodnevice. Isto važi i za svako (buduće) antropološko promišljanje pandemije SARS – nCoV19, ali i promišljanje i donošenje adekvatnih i efektivnih mera za sprečavanje daljeg širenja ovog (ili drugih) virusa u ljudskoj populaciji.

Priroda kulture, ustrojenja i antropocen

Jedna od moje dve keruše, Dita, jako voli lame. Budući da gotovo svakodnevno u šetnji prolazimo pored Beogradskog zoološkog vrta, te da se volijera sa lamama nalazi tik uz spoljnu ogradu vrta, kad god prolazimo tuda moramo da zastanemo kako bih podigla Ditu u naručje da bi ona kroz rešetke posmatrala lame. Odskora se često događa da i lame *vide nas* i radoznalo priđu ogradi – njih četiri ili pet se tiskaju pored mesta gde mogu da nas vide kroz živicu – i neko vreme se gledaju sa nama. Za sve to vreme Dita cijuče od radosti i maše repom – negde u genetskom paprikašu njenog mešanog porekla nalaze se i instinkti ovčarskog psa „programirani“ da reaguju na runaste četvoronošce, pa tako i na ove, iz njene vizure, dugonoge, dugovrate „ovce“. Sa svoje strane, lame, inače naviknute na svetinu koja tuda svakodnevno prolazi i pokušava da pridobije njihovu pažnju, zapravo reaguju na Ditu i zvuke (pretpostavljam i mirise) koje ona proizvodi – ja u okviru tog susreta funkcionišem kao stalak za kuče i ništa više. Lame nemo ali zainteresovano posmatraju debeljuškasto psetance koje se gica od sreće što ih vidi, i najčešće nas s istog mesta isprate pogledima kada produžimo dalje.

Čini mi se da ova, naizgled banalna, međuvrsno-etnografska vinjeta savršeno inkapsulira i oslikava neverovatnu kompleksnost ljudsko-životinjskih odnosa u antropocenu. Ovaj i ovakav susret ne bi mogao da se odigra da nije niza najrazličitijih istorijskih i kulturnih ustrojenja koja ga čine mogućim. Od samog koncepta zoološkog vrta kao čeda evropske modernosti, njegove srpske varijante i istorijskog usuda koji je Beogradski zoološki vrt smestio u centar grada (vidi: Žakula 2017), preko čitavih prirodnih i neprirodnih (*sensu* Rothfels

2002), kolektivnih i ličnih istorija kako pasa, tako i lama, do trenutka pandemije SARS nCOV-19 koja je uslovila manje prisustvo ljudi na gradskim ulicama i u zoološkom vrtu te lamama pružila priliku da se fokusiraju na jedan poseban nadražaj izvan ograde vrta, ovaj susret između male čupave mešanke i kamelida, čije je prirodno stanište u Andima, u centru glavnog grada Srbije je moguć zahvaljujući nizu različitih ustrojenja koja se međusobno preplicu i čine jedan važan aspekt antropocena. Dona Haravej u *Manifestu za vrste saputnice* (Haraway 2003) piše, između ostalog, o komplikovanim kulturnoistorijskim ustrojenjima koja čine određenu rasu ovčarskog psa mogućom – o genetici, pedigreima i praćenju predačkih linija rasnih pasa i njihovim porodičnim stablima koja su daleko razgranatija i bolje dokumentovana čak i od ljudskih. O svemu tome, od prvobitne domestikacije, kako pasa tako i drugih životinja, uključujući u njenom slučaju i evropsku kolonizaciju Severne Amerike, što je doprinelo tome da njeni psi (pirinejski ovčari) danas postoje. Te isprepletane ljudsko-životinjske istorije i moduse postojanja ova autorka naziva *prirodakulturama* (eng. *naturecultures*). Više od toga, koncept prirodakultura referira na kompleksne više-nego-ljudske svetove u kojima živimo i poziva na rastakanje konceptualne distinkcije između Prirode i Kulture koja je dugo bila ušančena u antropologiji i drugim društvenim i humanističkim disciplinama, a shodno tome, i na rastakanje rigidnih granica *među disciplinama*, kako među prirodnim i društvenim naukama, tako i između nauke i drugih oblasti ljudskog delanja poput umetnosti, ali i aktivizma. Koncept *prirodakultura* kao vid nadilaženja

> ...modernističke opozicije između prirode i kulture pruža otvoreniji okvir za promišljanje odnosa između ljudi i životinja, ali i ljudi i biljaka i uopšteno, prirodne sredine. A ono je, čini se, višestruko korisno, posebno u kontekstu globalnih ekoloških problema sa kojima se čovečanstvo i planeta suočavaju, jer, iako je efektivnost ovakvih pristupa u razumevanju odnosa između ljudi i prirodne sredine možda lakše uočiti u malim, neindustrijalizovanim zajednicama, sve je više situacija na globalnom nivou – a posebno ekoloških i drugih katastrofa izazvanih klimatskim promenama i dejstvom čoveka na okoliš, koje pozivaju na preispitivanje kako filozofskih, tako i ekonomskih i drugih praktičnih načina na koje Čovek interreaguje sa Prirodom i podsećaju da, ma koliko Zapadna društva bila industrijalizovana, post-industrijalizovana i ideološki odvojena od klasično shvaćene Prirode, ona ne samo da njome nisu „ovladala", već su sama sebe učinila višestruko ranjivim na i najmanje promene u globalnim ekosistemima.[43] (Žakula 2017, 76–77)

Globalna pandemija COVID-a 19 samo je potcrtala neophodnost ovakvog nadilaženja, kao i iznalaženja konceptualnog okvira koji će moći da obuhvati i interpretira svu kompleksnost relacija između ljudskih i drugih bića, stvari i prirodne sredine.

---

[43] Ovaj pasus se, nažalost, u međuvremenu pokazao višestruko istinitim.

Upravo zbog ovoga su četiri izložbe o kojima je u tekstu bilo reči *važne*. Svaka od njih je, na sebi svojstven način, (ne samo stručnoj) javnosti ukazivala na poneki od aspekata odnosa između ljudi i ostalih životinja u antropocenu, aspekata koji svi u manjoj ili većoj meri razotkrivaju mehanizme po kojima ovi odnosi funkcionišu. Izložba „O životinjama i ljudima", jedina ciljano antropološka od sve četiri, dekonstruisala je i jednostavno prikazala načine na koje se antropologija kao disciplina kroz vreme bavila ljudsko-životinjskim odnosima, ali i ukazala na kompleksnost ovih odnosa i praksi i običaja u vezi sa njima u savremenom svetu, ali i tradicijskom društvu Hrvatske, a po ekstenziji i Balkana. Izložba „Saputnici" problematizovala je pitanja izbora koji se životinjama odriče u njihovim interakcijama sa ljudima i odgovornosti koju ljudi imaju prema najrazličitijim životinjama sa kojima dolaze u posredan ili neposredan kontakt – od životinja u laboratorijama i pasa koji su leteli u svemir do životinja u tanjiru. Izložba „Instinkt i teren" prikazivala je socijalnu prirodu životinja u divljini i skretala pažnju na probleme uništenja biodiverziteta i potrebu za očuvanjem prirodne sredine koja je njihovo stanište. A izložba „Emil – B5044" problematizovala je dejstvenost životinja u okviru kolonijalnih kolekcionarskih praksi (koje su žive i danas) i ukazala na ambivalentnu prirodu našeg, zapadnjačkog odnosa prema životinjama koje *volimo*, te na potrebu da se i životinje – kao i ljudi – kada se o njima (antropološki) piše smeste u širi društveni kontekst i odnose moći koji određuju njihove sudbine.

Indikativno je i to da su tri od četiri izložbe (*Saputnici, Instinkt i teren, EMIL – B5044*) nužno (na)vodile publiku na raspravu o uništenju biodiverziteta i pošastima kasnog kapitalizma. Prirodakulture je *teško misliti*, ali važno je istaći da one nisu ograničene na zoološke vrtove i pse u urbanim sredinama, prirodakulture se *dešavaju* i u klasično zamišljenoj „divljini", u suprotnom ne bi bilo neophodno naoružavati lovočuvare kako bi se zaštitile populacije slonova i nosoroga. One se dešavaju u Meksičkom zalivu gde mikroorganizmi razgrađuju toksine koji su posledica *Deepwater Horizon* nesreće, i u zoni izolacije oko Černobila odakle, za razliku od ljudi, životinje nisu evakuisane. A splet bioloških i društvenih okolnosti koje su dovele do pandemije COVID-a 19 je *par excellence* primer toga zašto je važno da razumemo i počnemo da, kao civilizacija, uzimamo u obzir činjenicu da živimo u prirodakulturama, da smo, i dan danas, deo prirode a ne od nje odvojeni.

Završna razmatranja

Inicijalna ideja za ovaj rad potekla je od činjenice da su u Beogradu u periodu od oko 6 meseci realizovane čak četiri izložbe sa temom ljudsko-životinjskih odnosa. U međuvremenu, za antropocen specifično ustrojenje događaja dovelo

je do globalne pandemije čiji je vinovnik zoonoza koja je ljudsku civilizaciju kakvu poznajemo dovela do gotovo potpunog zastanka, a dominantni kapitalistički sistem na ivicu pucanja[44]. Ovo je pomerilo fokus teksta sa jednostavne analize sadržaja izložbi na one njihove aspekte koji su razotkrivali specifična ustrojenja savremenog sveta koja se tiču ljudsko-životinjskih odnosa, kao i na načine na koje su teme kojima su se bavile nagoveštavale – ili pre, upozoravale na – nadolazeću katastrofu. Ovo potonje se posebno ogledalo u diskusijama sa publikom koje su vođene u okviru propratnih sadržaja izložbi.

Jedan od zaključaka koji se provlačio kroz sve diskusije jeste i taj da, čini se, sve rasprave o životinjama (ili ljudsko-životinjskim odnosima) neumitno završe kao rasprave o *ljudima* i njihovoj dobrobiti – naime, deluje da je ostale životinje nemoguće *centrirati* u razgovorima koji se nominalno o njima vode – one uvek ostaju iskosa i sa strane, subalterne i potčinjene. Međutim, kako to često biva u procesu bavljenja studijama ljudsko-životinjskih odnosa, valja zastati, postaviti stvari naglavačke i iskosa (postaviti se, dakle, u strukturnu poziciju ostalih životinja) i pomalja se jedna nova slika: rasprave o životinjama su uvek i rasprave o ljudima pre svega *zato što su ljudi vrsta životinje*, a potom i zato što je – ma šta nam zapadnjački filozofski, politički, ekonomski, tehnokratski, akademski, kolonijalistički, imperijalistički, kapitalistički i ostali diskursi govorili – sudbina ljudi neodvojiva od sudbine ostalih životinja (ali i biljaka, gljiva, mikroorganizama itd.) u okviru ekosistema planete Zemlje. Trenutna pandemija izazvana virusom SARS 2019 – nCoV2 čini jedan u nizu zastrašujućih podsetnika na ovu činjenicu.

Što se tiče samog pitanja ljudsko-životinjskih odnosa i širih implikacija koje ono donosi, te njihovog prodora u akademsku sferu, u domaćem kontekstu 2020. godine situacija deluje ohrabrujuće. U domaćoj akademskoj periodici sve je više radova (poglavito iz oblasti arheologije i antropologije, ali i drugih disciplina) koji se tiču ljudsko-životinjskih odnosa i njhovog preispitivanja u skladu sa novim

[44] Vebsajt worldometers.info prati različite statistike svih zemalja na svetu, pa tako i statistike o COVID-19. Na primer, ovaj sajt kaže da Ujedinjeno Kraljevstvo ima 67,886,011 stanovnika. Na tu cifru, do danas ima 2,188,587 obolelih od korona virusa i 69,625 umrlih. Švedska ima 10,130,101 stanovnika, od čega je u nekom trenutku od novog korona virusa obolelo 396,048, a preminulo 8,279 ljudi. SAD imaju 331,939,197 stanovnika, od toga 19,111,326 obolelih i 337,066 umrlih od početka pandemije. Srbija koja, prema ovom sajtu ima 8,720,404 stanovnika je do sada imala 316,344 zaraženih i 2,882 umrla od posledica novog korona virusa. Narodna Republika Kina koja broji 1,442,036,024 ljudi broji ukupno 86,913 slučajeva zaraženih i 4,634 smrti. Socijalistička republika Vijetnam u kojoj živi oko 95,6 miliona ljudi, ima ukupno 1,438 obolelih i 35 umrlih od kovida. Republika Kuba, sa svojih 11,34 miliona stanovnika je, do danas, imala 10,717 zaraženih i 139 umrlih. Čini se da postoji korelacija između broja zaraženih i umrlih i političkog ustrojenja u okviru koga se zaraza događa. Kao da neki daju primat ekonomiji i proizvodnji nauštrb zdravlja i života svojih građana a drugi ne. Verovatno nikada nećemo znati o čemu je reč. (svi podaci preuzeti sa worldometers.info 24.12.2020)

teorijskim perspektivama (Živaljević 2013, 2015; Žakula 2013, 2014; Žakula i Živaljević 2018, 2019; Petkovska 2018; Milosavljević 2019). Pored toga, krajem februara 2020. godine studentske organizacije KSEA (Klub studenata etnologije i antropologije) i KSA (Klub studenata arheologije) održale su zajedničku radionicu na temu interdisciplinarne saradnje u nauci. Kao jedno od mogućih polja saradnje između dvaju disciplina prominentno mesto zauzela su i istraživanja ljudsko-životinjskih odnosa. S ponosom mogu reći da su radovi koje sam objavila zajedno sa koleginicom dr Ivanom Živaljević, arheozoološkihinjom iz Instituta BioSens i Laboratorije za bioarheologiju Filozofskog Fakulteta u Beogradu (Žakula i Živaljević 2018, 2019), studentima poslužili kao primer dobre prakse u interdisciplinarnoj saradnji i, nadam se, uzurpirali dugotrajnu praksu „dobrosusedskog nemešanja“ koja je postojala između dvaju disciplina (Palavestra 2005). Potom, Centar za teorijsku arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu je za april 2020. planirao organizaciju VIII konferencije „Srpska arheologija između teorije i činjenica“, čija tema je trebalo da bude „Arheologija i antropocen“[45]. Iako ljudsko-životinjski odnosi nisu eksplicitna tema ove konferencije, oni su neodvojivi od rasprava o antropocenu, kako u društvenim i humanističkim naukama, tako i šire.

U svakom slučaju, čini se da tematika ljudsko-životinjskih odnosa na različitim ravnima polako ulazi u žižu interesovanja kako akademske, tako i laičke javnosti. Imajući u vidu da ovo istraživačko polje postoji već decenijama, ali tek sada ulazi u akademski mejnstrim na globalnom nivou, raduje činjenica da je analogan pomak, gotovo sinhrono, uočljiv i u lokalnom kontekstu.

Literatura

Abbot, Allison and Helen Pearson. 2004. „Fear of human pandemic grows as bird flu sweeps through Asia“. *Nature* 427: 472–473. DOI: https://doi.org/10.1038/427472a

Alexander, Celeste. 2020. „Conservation’s Not-So-Secret War.” *Anthropology News* website, February 11, 2020. DOI: 10.1111/AN.1342

Andersen, Kristian G., Andrew Rambaut, Ian W. Lipkin *et al.* 2020. „The proximal origin of SARS-CoV-2“. *Nature Medicine* 26: 450–452. DOI: https://doi.org/10.1038/s41591-020–0820–9

Berger, John. 2009. *Why Look at Animals?* London: Penguin Books.

Bishop, Rebecca. 2004. „Journeys to the Urban Exotic: Embodiment and the Zoo-going Gaze“. *Humanities Research* 11(1):106–124. DOI: 10.22459/HR.XI.01.2004.07

Blagojević, Gordana. 2019. „Voda kao pokretač društvenih akcija: izgradnja mini-hidroelektrana i grupa „Odbranimo reke Stare Planine”. *Etnološko-antropološke sveske* 30, (n.s.) (19): 35–54.

Blouin, David D. 2013. „Are Dogs Children, Companions, or Just Animals? Understanding Variations in People’s Orientations toward Animals“. *Anthrozoös* 26 (2): 279–294. DOI: 10.2752/175303713X13636846944402

[45] Konferencija je u međuvremenu odložena usled pandemije novog koronavirusa.

Cheng, C.C., Vincent, Sussana K.P. Lau, *et.al.* 2007. „Severe Acute Respiratory Syndrome Coronavirus as an Agent of Emerging and Reemerging Infection“. *Clinical Microbiology Reviews* Oct 2007, 20 (4): 660–694. DOI: 10.1128/CMR.00023–07

Filipović, Mirko i Sonja Žakula. 2017. „Društveni obrasci prirodnih katastrofa: Slučaj Katrina”. *Etnoantropološki problemi* 12 (1): 195–215. DOI:10.21301/eap.v12i1.9

Gambell, Ray.1993. „International Management of Whales and Whaling: An Historical Review of the Regulation of Commercial and Aboriginal Subsistence Whaling“. *Artic* 46 (2): 97–107.

Gavrilović, Ljiljana. 2009. *O politikama, identitetima i druge muzejske priče*. Beograd: Posebna izdanja Etnografskog instituta SANU 65.

Hancocks, David. 2001. *A Different Nature: the Paradoxical World of Zoos and Their Uncertain Future*. Berkeley: University of California Press.

Hanson, Elizabeth. 2002. *Animal Attractions: Nature on Display in American Zoos*. Princeton: Princeton University Press.

Haraway, Donna J. 1984. „Primatology Is Politics by Other Means.“ *PSA: Proceedings of the Biennial Meeting of the Philosophy of Science Association* 1984: 489–524.

Haraway, Donna J. 1991. *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. New York: Routledge.

Haraway, Donna J. 2003. *The Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness*. Chichago: Prickly Paradigm Press.

Irvin, Leslie and Cilia Laurent. 2016. „More-than-human families: Pets, people, and practices in multispecies households“. *Sociology Compass* 11 (e12455). DOI:10.1111/soc4.12455

Kirksey, Eben. 2020. „The Emergence of COVID-19: A Multispecies Story“. *Anthropology Now* 12 (1): 11–16. DOI: 10.1080/19428200.2020.1760631

Kopytoff, Igor. 1986. „The cultural biography of things: commoditization as process“. In *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, edited by Arjun Appadurai, 64–92. Cambridge: Cambrigde University Press.

Krstić, Predrag. 2017. „Opomena najbližeg rođaka: King Kong i porodična sramota“. *Antropologija* 17 (1): 33–50.

Latour, Bruno. 2014. „Agency at the time of the Anthropocene“. *New Literary History* 45: 1–18. DOI:10.1353/nlh.2014.0003.

Marjanić, Suzana. 2017. „Antropologija životinja – paradoks i/ili nužnost: antropocentrizam, specizam i/ili totalizam“. U *O životinjama i ljudima – katalog izložbe,* uredila Željka Petrović Osmak. Zagreb: Etnografski muzej. 15–37.

Marjanić, Suzana i Antonija Zaradija Kiš (ur.). 2007. *Kulturni bestijarij.* Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Hrvatska sveučilišna naklada.

Marjanić, Suzana i Antonija Zaradija Kiš (ur.). 2012. *Književna životinja. Kulturni bestijarij II. Dio.* Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Hrvatska sveučilišna naklada.

Milosavljević, Monika. 2019. „Evidencija o životinjama u srednjem veku unutar kulturno-istorijske paradigme“. *Etnoantropološki problemi* 14 (3): 833–859. DOI: https://doi.org/10.21301/eap.v14i3.5

Mullin, Molly. 1999. „Mirrors and Windows: Sociocultural Studies of Human-Animal Relationships“. *Annual Review of Anthropology* 28: 201–224. DOI: https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.28.1.201

Mullin, Molly. 2002. „Animals and Anthropology“. *Society and Animals* 10 (4): 387–393. DOI: https://doi.org/10.1163/156853002320936854

Noske, Barbara. 1993. „The animal question in anthropology: A commentary“. *Society & Animals* 1 (2): 185–190.

Olsen, Bjornar. 2002. *Od predmeta do teksta.* Beograd: Geopoetika.

Owens, Nicole. 2015. *The Interspecies Family: Attitudes and Narratives*. Doctoral Dissertation. University of Central Florida.

Palavestra, Aleksandar. 2005. „Dobrosusedsko nemešanje: srpska arheologija i etnologija“. U *Zbornik radova Etnografskog instituta SANU – Etnologija i antropologija: stanja i perspektive,* uredila Dragana Radojičić, 87–96. Beograd: Etnografski institut SANU.

Palašti, Andrea. 2019. *Emil (B5044) – katalog izložbe.* Beograd: Kulturni centar Beograda.

Petkovska, Sanja. 2018. „Vegetarijanstvo: etička, ekofeministička i biopolitička perspektiva.“ *Etnoantropološki problemi* 13 (1): 193–215. DOI: https://doi.org/10.21301/eap.v13i1.10

Petrović-Osmak, Željka (uredila). 2017. *O životinjama i ljudima – katalog izložbe.* Zagreb: Etnografski muzej.

Ritvo, Harriet. 1987. *The Animal Estate: the English and Other Creatures in the Victorian Age*. Cambridge: Harvard University Press.

Rothfels, Nigel. 2002. *Savages and Beasts: the Birth of the Modern Zoo*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Shir-Vertesh, Dafna. 2012. „’Flexible personhood’: Loving Animals as Family Members in Israel“. *American Anthropologist* 114 (3): 420–432. DOI: 10.1111/j.1548–1433.2012.01443.x

Staniševski, Jana. 2019. „Životinje u mreži socijalnih odnosa: prakse udomljavanja pasa“. Diplomski rad. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Steinhart, Edward I. 2006. *Black Poachers, White Hunters: A Social History of Hunting in Colonial Kenya.* Athens: Ohio University Press.

Trubarac Matić, Đorđina. 2019. *U jelenovom kolu.* Beograd: Posebna izdanja Etnografskog instituta SANU.

Visković, Nikola. 1996. *Životinja i čovjek. Prilog kulturnoj zoologiji.* Split: Književni krug.

Visković, Nikola. 2009. *Kulturna zoologija*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Wold, Chris. 2017. „Integrating Indigenous Rights into Multilateral Environmental Agreements: The International Whaling Commission and Aboriginal Subsistence Whaling.” *Boston College International and Comparative Law Review* 40 (1): 63–114.

Zhou, Peng, Xing-Lou Yang, Xian-Guang Wang *et al.* 2020. „A pneumonia outbreak associated with a new coronavirus of probable bat origin“. *Nature* 579: 270–273. DOI: https://doi.org/10.1038/s41586–020–2012–7

Žakula, Sonja. 2010. „Naučno konstruisanje kulturnih predstava o životinjama“. Master rad. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Žakula, Sonja. 2013. „(Ne)razumeti Darvina: evolucija i konstrukcija granice između ljudi i životinja“. U *Zbornik radova Etnografskog instituta SANU – Kulturna prožimanja: antropološke perspektive,* uredio Srđan Radović, 31–48. Beograd: Etnografski institut SANU.

Žakula, Sonja. 2014. „Životinjsko telo, nasilje i moralna panika: slučaj keruše Mile“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXII (1): 163–168. DOI: 10.2298/GEI1401163Z

Žakula, Sonja. 2017. „Zoološki vrtovi u Srbiji u antropološkoj perspektivi“. Doktorska dis. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Žakula, Sonja i Ivana Živaljević. 2018. „Izučavanje ljudsko-životinjskih odnosa u antropologiji i arheologiji I“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXVI (2): 255–270. DOI: https://doi.org/10.2298/GEI1901153Z

Žakula, Sonja i Ivana Živaljević. 2019. „Izučavanje ljudsko-životinjskih odnosa u antropologiji i arheologiji II“. *Glasnik Etnografskog insituta SANU* LXVII (1): 153–172. DOI: https://doi.org/10.2298/GEI1901153Z

Živaljević, Ivana. 2013. „Životinje između Prirode i Kulture: priča o arheozoologiji“. *Etnoantropološki problemi* 8 (4): 1137–1163. DOI: https://doi.org/10.21301/eap.v8i4.12

Živaljević, Ivana. 2015. „Concepts of the body and personhood in the Mesolithic-Neolithic Danube Gorges: interpreting animal remains from human burials“. *Etnoantropološki problemi* 10 (3): 675–699. DOI: https://doi.org/10.21301/eap.v10i3.6

Škorič, Marko i Aleksej Kišjuhas. 2020. „Kultura kod ne-ljudskih životinja i evolucijsko podrijetlo ljudske kulture”. *Filozofska istraživanja* 40 (2): 333–360. DOI: https://doi.org/10.21464/fi40209

Izvori

https://www.nature.com/articles/d41586–020–00548-w?fbclid=IwAR0KF0cmLrs9tiJWagSLwUdlw_2kWn2pNe61Dd2cldWdi-581QqyKStmyBA (5.4.2020.)

https://plantbasednews.org/opinion/opinion-piece/thousands-chickens-killed-bird-flu-u-k/?utm_content=buffer64fba&utm_medium=social&utm_source=facebook.com&utm_campaign=buffer&fbclid=IwAR0lR__tcLvRaOQWOT4pph59THsMdu2lsaRYcLAHiKfhB1B0KfeiY-JRYmA (8.11.2020)

https://www.facebook.com/events/manakova-ku%C4%87a/etnolo%C5%A1ki-filmovi-u-manakovoj-ku%C4%87i-9-pet-ku%C4%87nih-ljubimaca/280430089479155/ (17.3.2020.)

https://www.newsweek.com/us-military-greenhouse-gases-140-countries-1445674. (31.3.2020.)

https://www.ecowatch.com/military-largest-polluter-2408760609.html (31.3.2020.)

https://rebellion.earth/the-truth/about-us/ (14.4.2020.)

https://www.nytimes.com/2020/01/15/opinion/australia-fires-aboriginal-people.html; https://www.abc.net.au/news/2020–01-09/nsw-bushfires-kill-over-a-billion-animals-experts-say/11854836; https://www.abc.net.au/news/2020–01–18/harnessing-australian-indigenous-fire-knowledge-worldwide/11878562; https://www.theguardian.com/australia-news/2020/jan/19/right-fire-for-right-future-how-cultural-burning-can-protect-australia-from-catastrophic-blazes; (31.3.2020.)

https://www.theguardian.com/world/2018/apr/16/belgium-comes-to-terms-with-human-zoos-of-its-colonial-past (23.12.2020.)

https://www.nytimes.com/2020/05/22/dining/plant-based-meats-coronavirus.html (23.12.2020)

https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/jan/11/how-first-australians-ancient-knowledge-can-help-us-survive-the-bushfires-of-the-future. (31.3.2020.)

https://www.buzzfeednews.com/collection/wwfsecretwar (22.3.2020.)
https://www.anthropology-news.org/index.php/2020/02/11/conservations-not-so-secret-war/?fbclid=IwAR0fXtUrkHvvlIGq29Za6UhWu95mEGE0XUTPZA064Pug5Zlr_BImDgZHkUg (22.3.2020.)
https://www.bbc.com/news/53137613 (13.12.2020)

Sonja Žakula
The Institute of Ethnography SASA, Belgrade, Serbia

Human-Animal Relations at the Center of Attention: A Chance/Case Study of Serbia

In late 2018 and early 2019, the city of Belgrade was host to as many as four different exhibitions with the topic of human-animal relations. The fact that these exhibitions were held in such a short time in a city the size of Belgrade is in itself interesting, seeing as the topic of human-animal relations is still not part of the academic and artistic mainstream globally, let alone in Serbia. The themes and messages of these exhibitions seem even more relevant with regard to the current global situation. Thus, the two main goals of this paper are: 1. to point out the importance studying human-animal relations in the social sciences and the humanities can have for the understanding of different economic, political and ideological assemblages of the anthropocene that make human civilization, seemingly apart from nature, susceptible to catastrophes such as the current COVID-19 global pandemic – through the analysis of the contents of the exhibitions and the panel discussions that accompanied them; 2. to indicate the welcome rise in interest in issues of human-animal relations evident in both the general public and academic and artistic contexts in Serbia. The paper offers an analytical overview of the contents of the Of Animals and Humans, Covoyagers, Instinct and Terrain and Emil/Specimen B5044 exhibitions, the ensuing discussions with the public and some of the main issues raised within these discussions such as the issue of responsibility humans have toward other species we share the planet with, as well as the issue of the accountability of big polluters, which is often swept under the rug through the utilization of discourse on the impact of Man – with a capital m – on the environment. The paper also emphasizes the importance of these topics for life in the anthropocene, and calls attention to the emergent interest in human-animal relations and innovative theoretical approaches to them in Serbian academia, especially in ethnology and anthropology and archaeology.

Key words: human-animal relations, organizing, COVID-19 pandemic, anthropocene, nature of culture

Les rapports entre les humains et les animaux au centre d'intérêt: jeu/étude de cas en Serbie

C'est à la fin de 2018 et au début de 2019 que se sont tenues non moins de quatre expositions ayant pour thématique les rapports entre les hommes et les animaux. Ce texte a deux objectifs principaux: de rendre compte à travers l'analyse des contenus de ces expositions et dans le contexte de la pandémie globale actuelle de la COVID-19, de l'importance que l'étude des rapports entre les humains et les animaux dans les disciplines humaines et sociales peut avoir pour la compréhension des différentes organisations anthropocènes (économiques, politiques mais aussi idéologiques) qui rendent les sociétés humaines, en apparence séparées de la nature, vulnérables aux catastrophes comme celle-ci; puis de rendre compte de l'accroissement (bienvenu) d'intérêt pour la problématique des rapports entre les hommes et les animaux aussi bien auprès du public non professionnel, que le public académique en Serbie.

Mots clés: rapports entre les hommes et les animaux, organisations, pandémie COVID-19, anthropocène, nature de la culture.

Primljeno / Received: 15.11.2020.
Prihvaćeno / Accepted: 31.12.2020.